

İNGİLİZ KONSOLOS FREDERİCK G. FREEMAN'IN RAPORLARINDA BİTLİS (1901-1903)

BITLIS IN THE REPORTS OF THE BRITISH CONSOLE
FREDERICK G. FREEMAN (1901-1903)

Tülay KESKİN*

Makale Bilgisi

Başvuru: 8 Ocak 2022
Kabul: 17 Ekim 2022

Article Info

Received: January, 8, 2022
Accepted: October, 17, 2022

Öz

Bitlis vilayetinde 1894 yılındaki Sason Olayı ve sonrasında meydana gelen Ermeni olayları İngiltere Hükümeti'nin dikkatini bu vilayete çevirmesine yol açmış ve 1895 yılında Bitlis Yardımcı Konsolosluğu kurulmuştur. 1901 yılının sonlarına doğru Konsolosluğa Frederick G. Freeman atanmıştır. Bitlis'e yardımcı konsolos olarak atanan Frederick G. Freeman, Bitlis'e atandığı sırada Diyarbakır'da yardımcı konsolos olarak görev yapmaktaydı. Bitlis'e tayin edilmesinin ardından 17 Ekim 1901'de Diyarbakır'dan ayrılmış ve 21 Ekim'de Muş'a gelmiştir. Freeman Bitlis Yardımcı Konsolosu olarak görev yaptığı yaklaşık 1 yıl 7 ay boyunca, Bitlis vilayetindeki siyasi, ekonomik, sosyal, idari ve askeri gelişmeler hakkında raporlar hazırlamıştır. Raporları, Ermeni komitecilerinin faaliyetleri, Sason bölgesinde 1901 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında meydana gelen çatışmalar, aşiretler arasında yaşanan sıkıntılar, bölgede yaptığı geziler, Ermenilere yardım dağıtımı, 29 Nisan 1903'te meydana gelen deprem ve deprem sonrasında yaşanan kayıplar, Bitlis Valisi Hüsnü Bey'in sağlık sorunlarından dolayı istifası hakkında.

Anahtar Kelimeler: Bitlis Vilayeti, İngiliz Konsolosluğu, Ermeni Meselesi, Sason Olayı

Abstract

The Sason affair in 1894 in the Bitlis province and the Armenian events that took place after it caused the British Government to turn its attention to this province and

---

*Dr., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı; tulaykeskinn@gmail.com; ORCID:0000-0002-1836-1563; Manisa-Türkiye.

Bu çalışma, Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalında hazırlanan "II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayetinde İngiliz Konsoloslarının Faaliyetleri" başlıklı doktora tezinden uyarlanmıştır.

the Bitlis Assistant Consulate was established in 1895. Towards the end of 1901, Frederick G. Freeman was appointed as the consulate. Frederick G. Freeman, who was appointed as vice-consul to Bitlis, was working as vice-consul in Diyarbakır when he was appointed to Bitlis. After being assigned to Bitlis, he left Diyarbakır on 17 October 1901 and came to Muş on 21 October. Freeman prepared reports on the political, economic, social, administrative, and military developments in the Bitlis province for approximately 1 year and 7 months, when he served as the Bitlis vice-consul. His reports were about the activities of the Armenian committee members, the conflicts that took place in the Sason region in July and August 1901, the troubles between the tribes the trips he made in the region, the distribution of aid to the Armenians, the earthquake that took place on 29 April 1903, and the losses after the earthquake, the resignation of Bitlis Governor Hüsnü Bey owing to health problems.

Keywords: Bitlis Province, British Consulate, Armenian Issue, Sason Affair

Giriş

Berlin Antlaşması'nın ardından İngiltere, elde ettiği haklara dayanarak Ermeni nüfusun ağırlıklı olduğu vilayetlere konsolos gönderme hazırlıklarına başlamıştır. Bu dönemde Doğu Anadolu'da konsolosluğu ve ticari acentesi olmayan İngiltere, Osmanlı-Rus Savaşı'nı İngiliz Hükümeti adına takip eden Askeri Konsolos Yüzbaşı Herry Trotter'i Erzurum'a konsolos olarak atamıştır. Erzurum, Van, Diyarbakır, Mamuratülaziz'e atanacak yardımcı konsoloslar 1 Kasım 1878'de faaliyete geçen Erzurum Konsolosluğuna bağlı olacaktı. Bu vilayetler için gerekli ferman ve beratlar alınarak Mart 1879 ve Mayıs 1879 tarihleri arasında atamalar yapılmıştır.¹

İngiliz konsolosları Doğu Anadolu'da göreve başladıklarında Bitlis, Van vilayetine bağlı bir sancaktı. Dolayısıyla burası, Van'a atanan Yardımcı Konsolos Emilius Clayton'un yetki alanındaydı. Aralık 1879'da vilayet haline getirildiğinde buraya ayrı bir konsolos ataması yapılmamış, 1895 yılında Bitlis vilayetine yardımcı konsolos atanana kadar buradan Van konsolosları sorumlu tutulmuştur. Van konsoloslarının yanında bölgede bulunan diğer İngiliz konsolosları da zaman zaman Bitlis'e gelmişler ve vilayet hakkında bilgi toplayarak İngiliz Büyükelçiliğine rapor olarak sunmuşlardır.²

Bitlis vilayetinde 1894 yılındaki Sason Olayı ve sonrasında meydana gelen Ermeni olaylarının artışı İngiltere Hükümeti'nin dikkatini bu vilayete çevirmesine yol açmıştır. Erzurum İngiliz Konsolosu Graves'in de yükünün artması Bitlis vilayetinde bir yardımcı konsolosluk kurulması zarureti doğurmuştur. Bitlis'te yeni bir yardımcı konsolosluk kurulması için Dışişleri

¹ Şaşmaz, 2013, s. 12; Kocabaşoğlu, 2004, s. 132; Kirakossian, 2003, s. 88-90.

² Kirakossian, 2003, s. 104; Şaşmaz, 2013, s. 32.

Bakanı Kimberley'e Büyükelçi Currie tarafından bir teklif yapılmıştır. Bu teklife göre, Doğu Anadolu vilayetleri hakkında bilgi sahibi olan Sofya Konsolosu Charles S. Hampson tayin edilmeliydi. Currie'nin bu teklifi üzerine Hampson'un ataması geçici olarak 7 Şubat 1895'te, asli olarak 28 Temmuz 1895 tarihinde yapılmıştır. Hampson'un Erzurum'a geldiği sırada Sason Olayı münasebetiyle kurulan komisyonlar hâlâ bölgedeydi. Zaten Bitlis Yardımcı Konsolosluğunun açılma sebebi de Sason'daki gelişmeler olduğu için Hampson'un öncelikle vilayet merkezine değil Muş'a gitmesine karar verilmiştir.³ Hampson'dan sonra sırasıyla Francis Edward Crow, James Heny Monahan, Agop Mirzoyan, Frederick George Freeman, Walter John Heathcote, Arthur Bernard Geary Bitlis Yardımcı Konsolosu olarak görev yapmışlardır.

Frederick G. Freeman'ın Göreve Başlaması

1895-1896 yıllarında Anadolu'nun pek çok yerinde ayaklanma çıkaran ancak bir sonuç elde edemeyen Ermeni komiteleri, ihtilal ve isyan alanlarını daraltarak bu faaliyetlerini tek bir yerden yürütme kararı aldılar. Bunun için de en elverişli yer olarak gördükleri Sason ve Talori bölgesini seçtiler. 1897 yılından itibaren diğer vilayetlerden ve Rusya'dan Ermeni çeteleri gelerek buraya yerleşmeye başladı. İlk olarak Karakin adında bir Ermeni'nin başında bulunduğu çete Rusya'dan gelerek Sason'da faaliyete başlamıştır. Karakin'in öldürülmesi üzerine yerine Ahlatlı Serop geçmiştir. Ancak onun da kısa bir süre sonra öldürülmesinin ardından Antranik⁴ adlı bir Ermeni, komite faaliyetlerini idare etmiştir.⁵

1900 yılının yaz aylarından itibaren Antranik liderliğindeki Ermeni komiteciler, Bitlis kumandanı Ferik Mehmet Ali Paşa tarafından takip edilmeye başlanmıştır. Geligüzan ve Gülfan adlı Ermeni köylerinde saklandıkları tespit edilerek iki köy askerler tarafından abluka altına alınmış, çıkan çatışmada komitecilerden bazıları öldürülmüştür.⁶

Bitlis Valisi Hüsnü Bey, 21 Temmuz 1900'de Ali Paşa'nın Sason'daki görevini tamamlayarak Bitlis'e döndüğünü, öldürülen komitecilerin sayısının 16 olduğunu, bunların arasında elebaşı Antranik'in de olabileceğini, bölgede gerekli aramaların tamamlandığını bildirmiştir. 1901 yılının yaz aylarına kadar

³ Şaşmaz, 2013, s. 33.

⁴ Ermeni çete reisidir. 1865'te Şebinkarahisar'da doğmuştur. 1885 yılında isyan hareketlerine katılmış ve 1894 Sason isyanının tertipleycisi Serop ölünce 1899'da onun yerine geçmiştir. Haluk Selvi, "Hangi Antranik?" www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf//Antranik.pdf, 25.09.2017.

⁵ *HR.SYS. 194/7*; Uras, 1987, s. 520; Hocoğlu, 1976, s. 376-378.

⁶ *DH.TMIK.M. 88/88*.

vilayet genelinde asayiş ve güven ortamı sağlanmış, Muş ve çevresinde meydana gelen birkaç olayın dışında başka bir olay meydana gelmemiştir.⁷

Ermeni komiteciler, 1901 yılının yaz aylarında tekrar faaliyete geçmişlerdir. Amaçlarına ulaşmak için 25 hanelik Ermeni köyünü yakmışlar ve bazı Ermenileri katletmişlerdir. Komiteciler, Ermeni köylerinden para toplamak için Sason'dan Muş'a giderken yakalanmışlardır. Bunun üzerine vilayet yönetimi tarafından asayişin tekrar sağlanması için jandarmaların hazır bulundurulmasına ve bölgeye yeteri kadar asker sevk edilmesine karar verilmiştir.⁸ Vali, 1901 yılının yaz aylarında vilayetin tamamının bir an önce Ermeni komitecilerden temizlenmesi ve ilerleyen zamanlarda meydana gelebilecek daha büyük olayların önüne geçilebilmesi için ağustos ayının sonlarına doğru askerî harekâta girişilmesi gerektiğini düşünmüştür. Bunun yanında Sason bölgesinin tamamen Ermeni komitecilerden temizlenmesi amacıyla buraya yedek kuvvetlerin gönderilmesi ve askeri bir kışla yapılması kararlaştırılmış, ancak Ermenilerin karşı çıkması sonucu yapılamamıştır.⁹

Bitlis'te durum böyle iken Büyükelçi O'Conor, 1901 yılında yapmış olduğu konsolosluk düzenlemeleri kapsamında Bitlis'te hâlihazırda bir konsolosluğun ve görevli bir kavaşın bulunmasından dolayı buraya acil bir konsolos atanmasının gerekmediğini ve herhangi bir masrafa da gerek olmadığını düşünerek Bitlis'e bir yardımcı konsolos atamamıştır. Van konsolosuna acil bir durum olduğunda Bitlis'e gidip orada durumu kontrol etmesi ve gelişmeleri rapor etmesi için talimat vermiştir. Büyükelçinin bu talimatı Dışişleri Bakanı Lansdowne tarafından da uygun görülmüştür.¹⁰

1901 yılının yaz aylarından itibaren Ermeni komitecilerin faaliyetlerindeki artış buraya tekrar konsolos atanmasını gerekli kılmıştır. Yılın sonlarına doğru Diyarbakır'da yardımcı konsolos olarak görev yapmakta olan Frederick G. Freeman yardımcı konsolos olarak Bitlis'e tayin edilmiştir. Bitlis'e tayin edilmesinin ardından 17 Ekim 1901'de Diyarbakır'dan ayrılarak ve 21 Ekim'de Muş'a gelmiştir.¹¹

Konsolos Freeman, dragomanı¹² olmadığı için Diyarbakır'daki konsoloslukta görevli Ermeni Tercüman Thomas Mıgırdıçyan'ın Bitlis'e

⁷ Hocaoğlu, 1976, s. 384-387.

⁸ *DH.ŞFR.* 263/ 49-73; *Y.A.HUS.* 419/ 11-15; *DH.TMIK.M.* 106/16; *DH.TMIK.M.* 108/ 74-27; *DH.TMIK.M.* 75/40.

⁹ *DH.ŞFR.* 262/ 61; *HR.SYS.* 2793/43; *Y.MTV.* 220/137; Hocaoğlu, 1976, s. 384-387.

¹⁰ Şaşmaz, 2013, s. 311.

¹¹ *DH.ŞFR.* 267/79.

¹² Dragoman sözcüğü, tercüme yapan kişi anlamında kullanılmaktadır. Türkçede tercüman şeklinde kullanılan, aslen Ârâmi kökenli bir sözcüktür. Batı dillerinde çeşitli biçimleriyle dragoman sözcüğü kullanılmıştır.

gönderilmesini istemiştir. Ancak Diyarbakır Konsolosu Anderson kendisinin de bir dragomana ihtiyacı olduğunu belirterek onu Bitlis'e göndermek istememiştir. Konsolos Anderson, Mıgırdıçyan'ın yerine Sivas'ta görev yaptığı süre zarfında orada çalışan dragomanın Bitlis'e gönderilebileceğini ancak onun Kürtçe bilmediğini ifade etmiştir.¹³

Freeman'ın Bitlis'e tayin edildiği haberini alan Amerikan Misyoner Cole, Muş'a giderek Freeman'ı karşılamak istemiş ve vilayet yönetiminden kendisine ve kavasına¹⁴ yolculukları sırasında eşlik etmesi için jandarma verilmesini talep etmiştir. Ancak Misyoner Cole'un bu isteği uygun bulunmayarak, Muş'a gitmesine izin verilmemiştir. Bunun üzerine Vali Hüsnü Bey, misyonerin kendi başına Muş'a gitmeye kalkışması durumunda ne yapılması gerektiğini Dâhiliye Nezaretine sormuştur.¹⁵

Freeman, Muş'ta iki gün kaldıktan sonra Bitlis'e gelmiştir. Vali Hüsnü Bey, onun Muş'ta kalmayarak Bitlis'e gelmesinin Ermeni meselesiyle ilgili olduğunu ve Bitlis'teki olaylar hakkında Amerikan Misyoner Cole'dan bilgi almak için geldiğini ve çok kısa bir süre sonra Muş'a tekrar gideceğini düşünmüştür. Nitekim Vali haklı çıkmış ve bir süre sonra Freeman, Misyoner Cole ile birlikte 7 Kasım'da tekrar Muş'a gitmiştir.¹⁶ Freeman'ın görevine başlar başlamaz Bitlis'te Ermeniler ile görüşmeye başlaması Vali tarafından şüphyle karşılanmış, Ermeniler ile görüşmesinin onları şımartabileceğini ve buna izin verilip verilmeyeceğinin Sadaret tarafından kendisine bildirilmesini istemiştir.¹⁷

Konsolos Frederick G. Freeman'ın İlk Dönem Çalışmaları

Freeman'ın görevine başlamasının üzerinden çok az bir zaman geçmişti ki Ermeni komiteciler, Antranik liderliğinde Arak Manastırını işgal etmişlerdir. Bundan dolayı Freeman, Muş'ta bulunan Ermeni komitecilerin durumları ve onlara karşı yürütülen askeri faaliyetler ile ilgili bilgi toplamak amacıyla sıklıkla Muş'a gidip gelmiştir.¹⁸

Arak Manastırı Muş'a bir buçuk saat mesafede ve Sason Dağı'nın zirvesinde bulunuyordu. Ermeni komiteciler elli-altmış yetim ve yedi sekiz dul kadının bulunduğu bu manastıra gelerek Muş Ermenilerinden tehditle para istemişlerdir. Bu durum Ermeni murahhası tarafından gizlice ihbar edilmiştir.

¹³ Şaşmaz, 2013, s. 312.

¹⁴ Kavas, elçilik ve konsolosluklarda çalışan ve özel kıyafetleri olan koruma memurlarıdır.

¹⁵ *DH.ŞFR. 267/79.*

¹⁶ *Y.PRK.UM. 56/98; Y.PRK.ZB. 31/56.*

¹⁷ *Y.PRK.UM. 56/98.*

¹⁸ *Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyanları (1896- 1909)*, 2009, s. 88-90; *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki*, 1997, s. 110-111.

Bunun üzerine manastır abluka altına alınmış ancak kadın ve çocukların zarar görmemesi için herhangi bir harekâta girişilmemiştir. Gece olduğunda manastıra gelen beş-altı silahlı Ermeni, askerlere saldırmış bir onbaşı şehit olmuş ve bir asker de ağır yaralanmıştır. Bunun üzerine bölgeye takviye asker gönderilmiştir. Eşkiyanın yaklaşık yirmi kişi olduğu ve manastırda ihtiyaçlarını görece kadar su ve yiyecekleri bulunduğu dolayısıyla bir süre daha manastırda kalarak dışarı çıkmadıkları, buna rağmen bir tek eşkiyanın bile kaçmasına fırsat verilmeyeceği Vali Hüsnü Bey ve Ferik Mehmet Ali Paşa tarafından Babiâli'ye iletilmiştir. Bunun üzerine Sadaret, manastırda bulunan çocuk ve kadınlara zarar gelmemesine önemle dikkat edilmesini, bu sebeple eşkiyaya kendileri teslim olana kadar müdahale edilmemesini, ne zaman teslim olurlarsa haklarında gerekenlerin yapılacağını bildirmiştir. Babiâli ile yazışmaların devam ettiği sıralarda Mehmet Ali Paşa manastır civarına gitmiş, eşkiyanın kaçmaması için takviye birlik götürmüş ve önemli yerlere askerler yerleştirerek ablukayı kuvvetlendirmiştir.¹⁹

21 Kasım günü Freeman ile Rusya Van Konsolosu birlikte manastırın bulunduğu yere gitmişlerdir.²⁰ Birlikte gün boyunca askerî harekâtı izlemişler ve akşamüstü Muş'a dönmüşlerdir. Bitlis Komutanı Salih Paşa, Freeman'ın Ermeni komiteciler ile uzun uzadıya bir görüşme yaptığını ve ihtilal fikrini yaymaya çalıştığını vilayete bildirmiştir. Freeman bir gün sonra Misyoner Cole ile beraber Bitlis'e geri dönmüştür.²¹

22 Kasım'da iki Osmanlı elçisi manastıra gönderilmiştir. Bunun üzerine Antranik, ıslahatların derhal uygulanmasını, siyasi suçluların serbest bırakılmasını, bazı köylere zarar verenlerin cezalandırılmasını, Kürtlere dağıtılan silahların toplatılarak suçluların cezalandırılmasını talep etmiştir. Ancak talepleri kabul edilmemiştir.²² Komiteciler manastırdan sürekli olarak askerlerin üzerine ateş açmışlarsa da askerler karşılık vermemiştir. Bu durum Antranik'in 9 Aralık'ta manastırdan kaçmasına kadar devam etmiştir. Kaçan komiteciler bir buçuk tabur asker ve pek çok jandarma tarafından takip edilmiş ancak bulunamamıştır. Manastırdan 60 kadar komitecinin kaçtığı ve bölgede bulunan Ermeni köylerine dağıldıkları anlaşılmıştır.²³ Komitecilerin, Arak Manastırı'na sahip olmaları Ermeniler tarafından büyük bir kazanım

¹⁹ *Y.PRK.ASK.* 177/49; *HR.SYS.* 2793/48-50; ...*Ermeni İsyancıları (1896-1909)*, s. 88-90; ...*Van ve Bitlis Vilayetleri Askerî İstatistiki*, s. 110-111.

²⁰ *Y.MTV.* 220/189; *Y.MTV.* 221/20; *DH.ŞFR.* 264/9-68; *DH.ŞFR.* 263/88-100. Van Konsolosu daha önce de Muş'ta meydana gelen olayların tahkiki için eylül ayında Muş'a bir saat mesafede bulunan bir Ermeni köyüne gitmiştir.

²¹ *A.MKT.MHM.* 621/31; Hocaoglu, 1976, s. 388-389.

²² Uras, 1987, s. 521; Selvi, 2017, s. 3.

²³ ...*Ermeni İsyancıları (1896-1909)*, 2009, s. 93-96.

olarak değerlendirilmiştir. Ancak onların sürekli olarak kaçak yaşamaları Ermeniler için büyük bir endişe kaynağı olmuştur.²⁴

Ermeni komitecilerin 4 Ocak 1902'de Muş'a iki buçuk saat mesafede olan Norşin köyüne geldiklerinin haber alınması üzerine Miralay Cabbar Bey kumandasında bir miktar asker ve jandarma oraya gitmiştir. Çıkan çatışmada Jandarma Yüzbaşı Hüseyin Bey hayatını kaybetmiş, Subay Edhem Bey hafif yaralanmıştır.²⁵

Konsolos Freeman, Norşin köyünde bulunan Ermeni komitecilerin yakalanması için gönderilen askeri birliklerin köylülerin mallarını gasp ettiklerine dair haberlerin yazılı olduğu bir mektup aldığını belirtmiştir. Kendisi Cabbar Bey'in emrindeki düzenli askerlerin yağmalamaya katılıp katılmadıklarının şüpheli olduğunu düşünüyor ancak Kürtlerin bu yağmada yer aldığına inanıyordu. Freeman'ın bilgilerin kendisine güvenilir kaynaktan ulaştığını ifade etmesine rağmen askerlerin yağma olayına katılıp katılmadığının şüpheli olduğunu söylemesi kendisine ulaştırılan bilgilere çok da güvenmediğini göstermektedir.²⁶

Freeman, bölgede yaşananlar ile ilgili pek çok Ermeni tarafından kendisine ulaştırılan haberin doğru olup olmadığını öğrenmek için Vali Hüsnü Bey ile görüşmüştür. Vali'ye Norşin köyünde meydana gelen yağma olayının gerçekte yaşanıp yaşanmadığını, Kürtlerin silahlandığını ve mühimmat hazırladıklarına dair iddiaları sormuştur. Ayrıca Bitlis Müftüsü Fethullah²⁷ başkanlığında Kürt ileri gelenleri tarafından Hıristiyanlar ile bir arada yaşamalarının imkânsızlığının ifade edildiği bir dilekçeyi Sultan'a gönderip göndermediklerini de sormuştur. Freeman, Bitlis Müftüsü Fethullah ve nüfus memuru olan kardeşi Sadullah'ın hem Hıristiyanların hem de Müslümanların nazarında çok kötü bir intibaya sahip olduğunu ve ikisi hakkında ciddi şikâyetlerinin olduğunu bildirmiştir. Kendisi, onlar hakkındaki soruşturmanın bu şikâyetler üzerine yapıldığını düşünmüştür.²⁸

Vali ise bölgede hiç kimsenin silah taşımaya izin verilmediğini, yedi düzenli bölüğün bölgede olduğunu ve komitecilerinin kaçışının engellenemediğine dair söylentilerin gerçeği yansıtmadığını söylemiştir.

²⁴ FO 195/2125: 198.

²⁵ DH.ŞFR. 273/32; DH.ŞFR. 374/79; ...*Ermeni İsyanları (1896- 1909)*, s. 98-10.

²⁶ FO 195/2125: 198.

²⁷ Freeman, Bitlis Müftüsü Fethullah ve nüfus memuru olan kardeşi Sadullah'ın hem Hıristiyanların hem de Müslümanların nazarında çok kötü bir intibaya sahip olduğunu ve ikisi hakkında ciddi şikâyetlerinin olduğunu bildirmektedir. Kendisi, onlar hakkındaki soruşturmanın bu şikâyetler üzerine yapıldığını düşünüyordu. Freeman'dan O'Conor'a, No 10, 2 Eylül 1902, FO 195/2125. s. 198.

²⁸ FO 195/2125: 198.

Freeman, Vali'nin bu açıklamalarının daha önce bir jandarma komutanının ve bir teğmenin vurulmuş olmasıyla çeliştiğini ifade etmiştir. Vali, Freeman'ın bu soruları karşısında kendisine Londra'da insanların sekiz ila on saatlik bir yolculuğa silahsız mı çıktıkları sorusunu yöneltmiştir. Freeman beklenmedik bu soru karşısında şaşırıldığını ve pratikte bunun doğru olduğunu kabul etmiştir.²⁹

Konsolos Freeman vilayetteki askeri durum ile ilgili şunları bildirmektedir. Bitlis vilayetinin askeri birliklerini artık Salih Paşa idare edecektir. Salih Paşa, Erzurum'a dönen Ferik Mehmet Ali Paşa'nın emrindeki birliklerin kumandasını almak için ayın üçünde Muş'a gitmek üzere Bitlis'ten ayrılacaktır. Salih Paşa'nın Muş'a gitmesiyle birlikte 16. Karargâh birliği de eylül ayının ilk günlerinde Muş'a taşınmıştır. Bu değişimin Salih Paşa'nın isteği üzerine yapıldığı düşünülmektedir. Said Bey ise 16. Tugay Komutanı olarak Bitlis'teki birlikleri komuta etmek için orada kalmıştır.³⁰

Amerikan Misyoner Cole, Erzurum'da bulunan Amerika Konsolosu'na Muş yakınlarında bulunan Mongok köyündeki fakirlere tahıl dağıtmak için yetkililerden kendisi için izin alınmasını isteyen bir mektup göndermiştir. Freeman bu mektubun kopyasını Büyükelçi O'Conor'a göndermiştir. Misyoner Cole'un bu mektubundan Vali Hüsnü Bey'in de haberi olmuştur. Vali, Cole'e Mongok'a neden yardım etmek istediğini sormuş ve sorusuna acil olarak cevap vermesini istemiştir. Çünkü Vali, Bitlis'te meydana gelen olayların tek sorumlusunun Kürtler olmadığına, isyancı Ermenilerin olduğuna, hatta Ermeni köylülerinin kendi evlerini yaktığına ve tahıllarını yok ettiklerine inanmaktaydı. Cole ve Vali arasında geçen bu konuşmadan haberdar olan Freeman, Vali Hüsnü Bey'in Cole'un Mongok sakinlerinin durumlarını abarttığını düşündüğü için yardım faaliyetlerine izin vermeyebileceğini Büyükelçi O'Conor'a iletmiştir. Freeman bu rapora ihtiyaç sahiplerine yardım edilmemesinin vicdansızlık olacağına dair düşüncesini de eklemiştir.³¹

Freeman'ın 22 Mart 1902 tarihinde kaleme aldığı ikinci raporu 1901 yılının sonunda Malazgird kazasında Hasenanlı ve Haydaranlı aşiretleri arasında çıkan kavga hakkındadır. Freeman, olay ile ilgili bilgi almak için Vali ile görüşmüş ancak kendisinden detaylı bir bilgi alamamıştır. Vali olayın sadece bir aile tartışması olduğunu söylemiştir. Ancak Freeman olayların gerçekte nasıl çıkmış olabileceğini başkalarından öğrenmiştir. İki

---

²⁹ FO 195/2125: 198.

³⁰ FO 195/2125: 198.

³¹ FO 195/2125: 78-80.

aşiret arasında uzun zamandır devam eden bir çekişme söz konusuydu. Aralarındaki kavga birbirine karşı üstünlük kurma yarışından kaynaklanmaktaydı. Hasenanlı aşiretinden Rıza ve Beşir ağalar, Haydaranlı aşiretinden Hüseyin Ağa'nın adamlarına karşı birlikte yola çıktıklarında Beşir, Rıza'nın adamları arasında kardeşini öldüren kişiyi görmüş ve onu vurmuştur. Bunun üzerine bölgede büyük bir kargaşa çıkmıştır. Çatışmada 12 kişi ve 70 ila 80 at ölmüş, yaklaşık 30 kişi de ağır şekilde yaralanmıştır. Beşir Ağa olayın bununla kapanmadığını ve bir gün tekrarlanacağını söylemiştir. Freeman, olayla ilgili şubat ayının sonlarına doğru beklenen bu karşılaşmanın gerçekleştiğine dair kendisine bir haber geldiğini ancak doğrulanmadığını bildirmiştir.³²

11 Mart'ta Rıza ve Hasenanlı Hamidiyelerinin komutanı olan kardeşi Fethi olayı tekrar başlatmıştır. Bunun üzerine Muş mutasarrıfı, Vali'den bu durum ile baş edebilecek yeni bir kaymakam görevlendirilmesini istemiştir. Vali de Malazgird kaymakamlığına Nuri Bey'i atamıştır. Nuri Bey'in 24 Mart'ta Malazgird'e giderek yeni görevine başlayacağı düşünülmekteydi. Hizan, Mutki ve Ahlat gibi kazalarda kaymakamlık yapmış olan Nuri Bey, yaklaşık 18 yıldır Bitlis vilayetinde görev yapmaktaydı. Freeman, Nuri Bey'in yeni görevine atanmasının ardından onunla görüşmüştür. Freeman, bu görüşme sonunda Kaymakam'ın, Vali'nin olaylar ile ilgili hiçbir şey söylemediğinden, Müşir ve Ferik'in de bir şey yapamadığından yakındığını, bunların yanında Fethi'nin 5-6 yıl içerisinde 500 ya da 600 kişinin ölümüne sebep olduğunu anlattığını rapor etmiştir. Kürtleri eşkıya olarak adlandıran Freeman, Kaymakam Nuri Bey'in birkaçını asması veya hapsedmesinin sonucunda bölgede sorunun son bulacağı yorumunda bulunmuştur. Bunların yanında Rıza'nın tutuklanarak Bitlis'e getirildiğini ancak her defasında para ödeyerek serbest kaldığına dair haberlerin kendisine geldiğini aktarmıştır.³³

Freeman 1902 yılında vilayetteki Ermeni komitecilerin faaliyetlerine dair raporlar hazırlamak yerine daha çok Kürt olayları ve davalarıyla ilgilenmiş ve onlar hakkında bilgiler vermiştir. Bunlardan biri 1901 yılında öldürülen ve ölümü büyük karışıklığa neden olan Şerif Ağa ile ilgilidir. Freeman, bu tutuklamaların Muş Mutasarrıfı'nın daha önce kendisine "*yaşanan hiçbir olayın Kürtler tarafından yapılmadığı ve her olayın Ermeni isyancılar tarafından yapıldığını*" söylemesiyle çeliştiğini ifade etmiştir. Freeman, Said Efendi adlı bir kişinin de Muş'ta bir camide cemaate karşı kışkırtıcı bir dil kullanmaktan dolayı

---

³² FO 195/2125: 82-85.

³³ FO 195/2125: 82-85.

tutuklandığını, Said Efendi'nin, yetkililerin Ermeni komitecileri ellerinden kaçırmalarına tepki olarak, artık vaaz vermeyeceğini söylediğini bildirmiştir.³⁴

Hakkında ayrıntılı bilgi verilen bir diğer dava 1901 yılının sonlarında yakalanan Faris Ağa hakkındadır. Faris Ağa'nın duruşması Bitlis Temyiz Mahkemesinde 1 Mayıs'ta başlamıştır. Mahkeme sekizinci duruşmada tamamlanmış ve Faris Ağa, iki yıl hapis ve 3 lira para cezasına çarptırılmıştır. Faris Ağa'ya: Bitlis'e yakın olan Kultik köyü halkının para, tahıl ve diğer mallarını şiddet ve tehdit yoluyla almak ayrıca dul bir kadından 1000 kuruş değerinde kıymetli taşı çalmak, dört evli kadına tecavüz etmek ve köy muhtarı ile öğretmenini dövmek ve ölümle tehdit etmek gibi suçlar isnat edilmiştir. Dava ile ilgili 43 Ermeni tanık bulunmaktaydı, bunların 19'u davacı 24'ü de Faris Ağa'nın tanıdığıdır. Mahkemede Kultik köyü dışındaki köylerden 17 şahit dinlenmiştir. Bunlardan 14'ü suçlamalarıyla ilgili delillerini sunmuş ve 3 kişi de Faris Ağa'nın kıymetli taşın ücretini ödediğine dair yemin etmiştir.³⁵

Faris Ağa ile ilgili Freeman'a anlatılanlara göre; Ağa, askere çağrıldığında kaçmış ve daha sonra yakalanıp Yemen'e gönderilmiştir. Daha sonra Avrupalı gibi giyinerek firar etmiştir. Çeşitli suçlardan arandığı için yakalanarak hapsedilmiştir. 6 ay sonra hapisten de kaçarak evine dönmüştür. Faris Ağa çeşitli suçlardan Bitlis, Muş ve Van hapisanelerinde yatmıştır. Evli olan baldızını yaklaşık beş altı sene önce dağa kaçırmıştır. Freeman, Faris Ağa'nın 5 yıldır Kultik köyünün kol müdürü olduğunu köylülerin ondan çekinmesi sebebiyle birçok gasp cezasından kurtulduğunu, Kultik halkına yaptığı zulmün yakalandığı güne kadar devam ettiğini belirtmiştir. Konsolos Freeman, Ağa'nın hem Ermenileri hem de Kürtleri katlettiğini, vilayet yetkililerinin de ağaları hoş gördüğü ve onları gizlice desteklediklerini iddia etmiştir. Musa Bey ile Faris Ağa'nın benzerliğine dikkat çekerek, Faris Ağa için de hırsız ve zorba demenin abartı olmayacağı yorumunda bulunmuştur. Faris Ağa, Vali ile görüştüğünde gençlik yıllarında kötü bir insan olduğunu kabul etmiş, ancak şimdiki durumunu düzelttiğini ve tamamen değiştiğini söylemiştir. Faris Ağa'nın bu sözleri Vali'yi oldukça memnun etmiştir. Bu durum karşısında Freeman, en az Faris Ağa kadar Vali Hüsnü Bey'inde bu suça ortak olduğunu ifade etmiştir.³⁶

Konsolos Freeman, Muş yakınlarındaki Arak Manastırı'nı işgal edip kadın ve çocukları rehin alan ve öldürmekle tehdit eden Ermeni komitecilerin lideri Antranik'in yerini 1902 yılının yaz aylarında Rusya'dan gelen Armenak adlı

³⁴ FO 195/2125: 55-59.

³⁵ FO 195/2125: 200-201.

³⁶ FO 195/2125: 200-201.

bir Ermeni'nin devraldığını bildirmiştir. Nemrut Dağı çevresinde olduğu düşünülen Armenak ve çetesinin Faris Ağa'yı öldürmeyi planlandığını aktaran Freeman, üç ay önce Armenak'a mahkeme tarafından iletilen hapis cezasının, bu plana engel olabilecek bir unsur olduğunu düşünmektedir. Ayrıca Faris Ağa'nın da bir Ermeni çetesi tarafından öldürülmesi halinde Muş'ta vuku bulan Şerif Ağa cinayetinin akabinde yaşanan karışıklıkların tekrarlanacağına dair bir değerlendirmede bulunmuştur.³⁷

Freeman, Vali ile görüşmesinde Faris Ağa davasının yanında Şeyh Mehmet adlı bir kişi hakkında da bildiklerini onunla paylaşmıştır. Freeman'ın güvenilir kaynaklardan edindiğini söylediği bilgilere göre; Şeyh Mehmet, Bitlis'e bir saat uzaklıkta küçük bir köy olan Hambelçur köyünde çiftçilik yapmaktadır. Köy sakinleri kendilerini Şeyh Mehmet ve onun zorba adamlarından korumak için art arda dört şikâyet dilekçesi göndermişler ancak sonuç alamamışlardır. Köyden bir takım erkek, kadın ve çocuk Freeman'ın yanına gelerek Şeyh Mehmet ile ilgili şikâyetlerini iletmışlerdir. Kendisi de, daha önce onun hakkında bir şey duymadığını ancak vilayetin çeşitli yerlerinden onun ile ilgili şikâyetler gelebileceğini Vali'ye anlatmıştır. Vali ise köy hakkında bir şey duymamış gibi davranarak Sason'daki Kabilcevaz'ı kastedip etmediğini sormuştur. Freeman konuşma sırasında Vali'nin birkaç hafta önce köyden bir dilekçe aldığını söyleyerek kendini ele verdiği, "*Sana söyledim, Şeyh Mehmet kötü bir adam*" diye lafını keserek kendisine bağırıldığını bildirmiştir. Freeman, daha sonra köylülerin Vali ile görüşmeye geldiğini öğrenmiştir. Vali, erkekleri kabul etmiş kadın ve çocukları da köylere zaptiyeler ile geri göndermiştir.³⁸

Freeman'ın hakkında bilgi verdiği bir diğer dava Cafer adlı bir Kürt'ün davasıdır. Cafer, Faris Ağa'nın yeğenidir. Olay 1901 yılı baharında meydana gelmiştir. Simek köyünden Cafer adlı bir Kürt, başka bir Kürt köyü olan Vanik'teki bir başka Kürt'ü öldürmüştür. Vanik köyünden Ohannes isimli birinin de içinde bulunduğu bir grup Ermeni, Cafer'i ihbar etmiştir. Cafer kendisini ihbar eden Ohannes'i de öldürmüş, bunun üzerine Cafer de Ohannes'in arkadaşı tarafından vurulmuştur. Freeman, yaralı olarak yakalanan Cafer'in Bitlis hapisanesinde olduğunu, 7 Mayıs 1902'de büyükelçiliğe bildirmiştir.³⁹

Konsolos Freeman, 1902 yılı Nisan ayının ilk haftalarında Bitlis'e gelen Marquis isimindeki bir İngiliz ile birlikte Muş'a gitmiştir. Muş'a giderken kendilerine refakat etmeleri için jandarma verilmiştir. Muş Mutasarrıflığı da

---

³⁷ FO 195/2125: 200-201.

³⁸ FO 195/2125: 141-144.

³⁹ FO 195/2125: 141-144.

durumdan haberdar edilmiştir.⁴⁰ Bu dönemde Misyoner Cole ise Amerikalı üç kadın ile birlikte Erzurum'a gitmiştir. Vali Hüsnü Bey, Cole'un neden Erzurum'a gittiği konusunda bilgi edinmek için Bitlis'ten Hınıs'a kadar onlara eşlik edecek iki jandarma vermiştir. Bunun üzerine Misyoner Cole ve diğer Amerikalı üç kadının neden Erzurum'a gittiği konusunda kendilerine sezdirilmeden tahkikat yapılması, hal ve hareketlerinin gizlice izlenmesi gerektiği Bitlis ve Erzurum vilayetlerine bildirmiştir.⁴¹ Yapılan tahkikat sonucunda Cole'un, İstanbul'dan Erzurum'a gelen bir doktoru karşılamak için oraya gittiği anlaşılmıştır. Daha sonra doktor ve Cole birlikte Bitlis'e gelmişler ve burada bir hastane inşa etmeyi düşünmüşlerdir.⁴²

1902 yılının Eylül ayında Bitlis vilayetine Van İngiliz Yardımcı Konsolosu Gerald E. Tyrrell gelmiştir. 26 Haziran 1902'de Van'da konsolosluk görevine başlayan Tyrrell, kısa bir süre sonra Haydaranlı aşireti mensupları arasındaki çatışmaya dair bilgi toplamak için Müküs kazası ve civarında gezi yapmak istediğini büyükelçiliğe bildirmiştir. İzin aldıktan sonra 28 Ağustos'ta gezisine başlayan Tyrrell, Eylül ayının ilk haftasında Siirt sancağına bağlı Pervari ve Eruh kazalarına ziyarette bulunmuştur. Van Konsolosu'nun bölgede bulunduğu haberini alan Vali Hüsnü Bey, 8 Eylül'de Dâhiliye Nezaretine konu ile ilgili bilgi vermiştir.⁴³

Freeman, eylül ayının başlarında Rıza'nın 13 adamı ile Fethullah'ın adamlarının Çılhor'da 45 büyükbaş hayvanı çaldıklarını bildirmiştir. Vali, olayın araştırılması için bir heyeti, 27. Hamidiye Alayı Kumandanı Tahir Bey ile görüşmeleri için Malazgird'e göndermiştir. O dönemde Fethullah yarbay, Rıza da binbaşısıdır. Tahir Bey'in heyete verdiği cevap "*Ne yapabilirim?*" olmuştur. Tahir Bey hayvanların Malazgird'te olduğuna dair Vali'ye bir telgraf göndermiştir. Hayvanlar geri alınmış, heyet de daha sonra Bitlis'e dönmüştür. Ağustos ayı içerisinde ise 27. Alaydan ikinci Binbaşı Süleyman'ın otuz adamı Bulanık kazasına bağlı Ermeni köyü Adkon'dan 30 manda, 50 öküz ve 60 inek olmak üzere köylülerin elindeki tüm hayvanları çaldıkları bildirilmektedir. Köylüler, Gop kaymakamına başvurmuş ise de Kaymakam hiçbir şey yapamayacağını söyleyerek onları Vali'ye göndermiştir. Vali de onları Tahir Bey'e yönlendirmiştir. Tahir Bey, Vali'nin çalınan sığırların telafisi için askerlere herhangi bir emir göndermediğini söylemiştir. Yalnızca Adkon'un değil daha birçok köyün mağdur olduğunu söylemiştir. Bu yağmalar hakkında Vali ile görüşen

⁴⁰ DH.ŞFR. 281/137; DH.MKT. 480/35.

⁴¹ DH.ŞFR. 283/24; DH.TMIK.M. 124/17.

⁴² DH.TMIK.M. 127/23.

⁴³ DH.ŞFR. 2291/98; Şaşmaz, 2013, s. 285.

Freeman, Vali'nin umursamaz ve rahat tavırlarından, kendisine sürekli olarak aynı şeyleri söylediğinden yakınmaktadır.⁴⁴

Vali Hüsnü Bey 23 Eylül'de Siirt'e gitmek için Bitlis'ten ayrılmıştır. Vali'nin Siirt sancağına bağlı Eruh ve Pervari kazalarını ziyaret etmek için gittiği düşünülüyordu. Ancak ani olarak Siirt'e gitmesi halk arasında bazı söylentilerin çıkmasına sebep olmuştur. Bunlardan birincisi Vali'nin artık Bitlis'e yönetici olarak dönmeyeceği, bir diğeri de Eruh kazasında meydana gelen iki Kürt aşireti arasındaki kavgaydı. Freeman, bu söylentilerin doğruluğu hakkında net bir şey öğrenememiştir. Hüsnü Bey'in yokluğunda vali vekili olarak görev yapan Kadı Süleyman Efendi'den de bilgi edinememiştir. Süleyman Efendi'nin toplum tarafından sevilen ve sayılan bir kişi olduğunu ifade eden Freeman, bu nedenle onun bölgede Kürtlerin neden olduğu tahribatları engelleyebileceğini düşünmektedir.⁴⁵

Freeman, güvendiği bir kişiden Siirt hapishanesinden kaçan bir Kürt'ün aşiretten topladığı adamları ile birlikte husumetli oldukları köyü basması ve çıkan olayda birçok kişinin ölmesi üzerine Vali'nin burayı ziyaret ettiğini öğrenmiştir. Vali'nin Bitlis'ten ayrılmasından bir gece sonra Bitlis vadisindeki Alemhan'a dokuz piyade gönderilmiştir. Askerler, Bitlis'e 3 saat uzaklıktaki Ermeni köyü Çılhor baskını ile bağlantılı 8 Kürt'ü yakalamıştır. Askerlere, köyde olayların büyüme ihtimaline karşı takviye istemeleri konusunda bilgi verilmiştir. Köyde 8 Kürt teslim olmuş, 4'ü ise kaçmıştır. Yakalan kişiler Rıza Ağa'nın hamidiyelerinden ve Hasenanlılardandır. Kaçan bu 4 kişi bir köy kervanına saldırmışlar ve 15 öküze el koymuşlardır. Yakalanan sekiz kişinin Rus silahları kuşanmış olduğu ve 500 üzerinde de fişek taşıdıkları tespit edilmiştir. Bu kişiler yukarıda da ifade edildiği gibi yakalanarak adli mercilere teslim edilmişlerdir.

Bu olayların dışında Freeman, Bitlis'in saygın insanlarından Yusuf Ağa'nın oğlunun bıçaklanması ve Bitlis'e yakın bir köy olan Parkhand'da bir baskın meydana geldiğini bildirmiştir. Köyde bir Ermeni'nin evine girilmiş ve ev sakinlerinin hepsi öldürülmüştür. Freeman bu olayın da Kürtler tarafından gerçekleştirildiğinin ve suçluların yakalanması için hiçbir şey yapılmadığını ifade etmiştir. Ayrıca bu tarz öldürme, yaralama yağma olaylarının yanında birçok başka haberin de kendisine geldiğini ancak doğruluğundan emin olmadığı için bunlardan bahsetmediğini beyan etmiştir.⁴⁶

---

⁴⁴ FO 195/2125: 204-205.

⁴⁵ FO 195/2125: 216-219.

⁴⁶ FO 195/2125: 216-219.

Yukarıda görüldüğü gibi Freeman, büyükelçiliğe vilayette Ermeni komitecilerin artan faaliyetleri hakkında bilgi vermek yerine meydana geldiğini iddia ettiği Kürt baskın ve yağmaları hakkında bilgiler vermiştir. Raporlarında Kürtlerin yapmış oldukları baskın ve yağmalara dair çok sayıda detaylandırılmış örnek sunarken Ermeni komitecilerin yapmış oldukları tek bir olaydan bahsetmemektedir.

Frederick G. Freeman'ın Mutki, Muş ve Malazgird Ziyareti

Freeman 1 Ekim 1902 tarihinde Mutki, Muş ve Malazgird'e gitmek için Büyükelçi O'Conor'dan izin istemiştir.⁴⁷ Bu isteğini Bitlis Valisi Hüsnü Bey'e de iletmıştır. Hüsnü Bey, Freeman'ın bu isteğini Dâhiliye Nezaretine bildirmiştir.⁴⁸ Freeman 6 Ekim'de Vali'ye tekrar müracaat ederek Mutki, Huyut, Malazgird ve Bulanık bölgelerini ziyaret etmek için bir an önce yola çıkacağını söylemiştir. Yolculuk sırasında kendisine eşlik edecek jandarmanın verilmemesi halinde olur da başına bir şey gelirse sorumluluğun valilikte olacağını söylemesi üzerine Freeman'a gezisi sırasında eşlik etmesi için jandarma verilmiştir.

Freeman ilk olarak 14 Ekim'de Bitlis'e bağlı Mutki'ye giderek buranın nüfus yapısını araştırmış, bölgenin fotoğraf ve resimlerini almıştır. Freeman'ın bölgeyi "Ermenistan" olarak adlandırdığı görülmektedir. Bu bilgiler Mutki Kaymakamı ve Freeman'ın yanına verilen jandarma tarafından Hüsnü Bey'e iletilmiştir. Freeman bu faaliyetlerinin yanında bazı kiliselerin, bölgede önemli şahsiyetlerin resim ve fotoğraflarını almış, aynı şeyleri Sason bölgesinde de yapmıştır. Yabancı bir konsolosun bu gibi faaliyetlerinin Ermenilerde farklı fikirlerin uyanmasına sebep olacağı ve Müslümanları kızdıracağına da altı çizilerek durum Babiâli'ye ve Sultan'a iletilmiştir. Yabancı konsolosların bu gibi faaliyetlerine kesinlikle izin verilmemesi yönünde bir irade çıkmıştır. Bunun üzerine Babiâli, bölgede bu ziyaretlerin sakıncalı olduğunu ileri sürerek, gezisine bir an evvel son vermesi gerektiğini valiliğe bildirmiştir.⁴⁹ Bu durum sadece Bitlis Yardımcı Konsolosu Freeman için değil, diğer vilayetlerde görev yapan İngiliz konsolosları için de söz konusuydu. 1902 yılının Eylül ve Ekim ayları arasında Erzurum, Van, Mersin, Harput, Diyarbakır İngiliz konsoloslarının kendi görev yerlerinin dışına çıkarak bölgede araştırma yapmaları ve bazı temaslarda bulunmaları oldukça dikkat çekmiştir. Konsolosların bu gibi seyahatlerinin ve faaliyetlerinin Ermenileri

⁴⁷ FO 195/2125: 201.

⁴⁸ FO 195/2125: 201.

⁴⁹ *Y.A.HUS.* 436/ 54; *İ.HUS.* 100/28; *DH.TMİK.M.* 135/13; *BEO.* 1938/83.

daha da şımartacağından ötürü Dâhiliye Nezaretinin bilgisinin dışında hareket etmesine müsaade edilemeyeceği ifade edilmiştir.⁵⁰

Freeman, gezisi sırasında bölgenin genel durumu hakkında edindiği bilgiler ışığında yardım yapılacak yerleri belirlemiştir. Öncelikli olarak daha evvel adı geçen Muş yakınlarındaki Mongok köyünün, Bitlis vilayetindeki diğer köylerden daha fazla yardıma ihtiyacı olduğunu tespit etmiştir. Ermeni köyü olan Mongok'ta mayıs ve haziran aylarında yangın meydana gelmiş ve köyün yarısı harap olmuştur. Köyde yangından önce 50 Gregoryen, 8 Protestan, 2 Katolik olmak üzere toplamda 60 hane bulunmaktaydı. Yangından sonra 27 Gregoryen, 5 Protestan hane kalmıştır. Dolayısıyla yangında toplam 28 hane yok olmuştur. Bu yangında bir Gregoryen kilisesi, bir Protestan mabedi ve bir okul yanarak kullanılamaz hale gelmiştir. Köydeki tahılların ve mısırların da tamamı da yanmıştır. Freeman yangından sonra gittiği köyde, nisan ayında Muş'u ziyareti sırasında Mongok'ta kaldığı evin de yandığını görmüştür. Mongok sakinlerinin birçoğu, Şerif Ağa'nın öldürülmesi, komitecilerle olan ilişkilerinin tespit edilmesi ve kendi evlerini yakmak suçlamasıyla tutuklanmıştır. Vali, Freeman'a bir zamanlar bu köydeki evlerin Müslümanlara ait olduğunu söylemiştir. Raporunda Vali'nin söylediklerinin çok saçma bir masal olduğunu ifade eden Konsolos, söylenenlerin doğru olduğu varsayılsa bile köylülerin kendi evlerini yakmaları anlamına gelemeyeceği yorumunda bulunmuştur.⁵¹

Nisan 1902'de 600 nüfusa sahip olan Mongok'un nüfusu ekim ayında 30'u erkek, 200'ü kadın ve çocuk olmak üzere 230 kişi kalmıştır. Köy sakinlerinden 9 kişi hapisanede ölmüştür. 30 kişi hapis cezası almış, 18 kadın ve 18 çocuk ölmüş ve birçok aile başka köylere göç etmiştir. Gregoryen piskoposlara göre köyden 70 kişi tutuklanmış, bunlardan 30'u 15 yıl hapis cezasına çarptırılmış, 18 kadın ve çocuk korkudan ölmüştür. Başka bir kaynaktan edindiği bilgilere göre tutuklanan kişilerin 8'i hapisanede ölmüş, 22'si serbest bırakılmış, 15 kadın korku yüzünden ölmüş, 5 kadın ise düşük yapmıştır. Bu köyde Ermeni çocuklar arasında ölüm oranları çok yüksektir. Erkeklerin çoğunun tutuklanmasıyla evlerinin ve yiyecek kaynaklarının tahrip edilmesiyle oluşan sefaletin boyutları oldukça büyüktür. Freeman, Mongok'ta ihtiyaç sahiplerine para dağıtılırsa, Kürtlerin ve vergi tahsildarlarının kısa sürede ellerinden alacağını bu yüzden para dağıtmak yerine, tahıl dağıtmanın ve evlerini yeniden inşa etmenin daha faydalı olacağını düşünmektedir. Ona göre 75 ila 100 lira arasında bir para Mongok'un yeniden inşasına ve

⁵⁰ DH. TMİK. M. 127/42; *BEO*. 2002/150120.

⁵¹ FO. 195/2125: 232- 238.

köylülerin hayatlarını sürdürmelerine yetebileceklerdir. Böylece başka yerlere göç eden köylüler de köylerine geri dönebilirdi.

Vali, Mongok için İstanbul'dan kesin izin alınmadan yardım yapılmayacağını ancak izin verildiği takdirde yetkililerin para ve tahılların dağıtılmasında ellerinden gelenin en iyisini yapacaklarını Freeman'a söylemiştir. Freeman, bu vilayete verilecek olan yardım parasının ne kadar olursa olsun, kış boyunca Bitlis ve Muş köylerine dağıtılmak üzere harcanmasının çok iyi olacağını, özellikle Muş yakınlarındaki Manik ve Havarik köyleri için de bir miktar para ayrılması gerektiğini düşünmüştür. Bu iki köy 1901 yılının Kasım ayında yağmalanmış daha sonra da terk edilmiştir. Freeman, yetkililerin bilgisi olmaksızın Mongok'ta bir miktar buğday dağıtmıştır. Ayrıca Misyoner Cole'un elinde yaklaşık 50-60 lira olduğunu, bir bağışçının ona 20 lira daha vereceğini ifade etmiştir. Bunların yanında kendisinin burada güvendiği tek kişinin Misyoner Cole olduğunu da altını çizmiştir.⁵²

Bitlis yetkilileri uzun zamandır vilayetin genelinde rahat hareket eden ve Ermenilere istedikleri gibi yardımda bulunan konsolosların bu gibi faaliyetlerine artık izin vermiyordu. 1895'ten beri konsolosların desteklerini ve yardımlarını yanlarında hisseden Ermenilerin her geçen gün İngilizlerin etkisi altına girdikleri görülüyordu.

Eylül 1902'de Van Konsolosu Tyrrell'in Bitlis'e gelişinden sonra Diyarbakır Yardımcı Konsolosu William James Anderson⁵³ da ekim ayının ilk haftası Bitlis vilayetine gelmiştir. Genç sancağına bağlı Çapakçur kazasına gelerek burası ile ilgili bilgi toplamıştır.⁵⁴ Eylül ve ekim aylarında Bitlis vilayetine gelen Van ve Diyarbakır konsoloslarının bu sırada Freeman ile görüştüklerine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

1902 yılı Ekim ayının ortalarında yaklaşık 15 silahlı Ermeni komiteci Rusya üzerinden İran yoluyla Sason'a gelmişlerdir. Gelen bu komitecilerin lideri Kevork adlı bir kişi ile Armenak'ın oğlu Serkis'ti. Freeman, Antranik'in de onlarla birlikte olduğunu ve amaçlarının bahar ayında isyan çıkarmak olduğunu belirtmiştir.⁵⁵

⁵² FO. 195/2125: 232- 238.

⁵³ William James Anderson, 15 Ekim 1901'de Diyarbakır'a gelerek yardımcı konsolos olarak görevine başlamıştır. Görev yaptığı süre boyunca Diyarbakır ve çevresindeki topografik çalışmalar yapmıştır. O da diğer konsoloslar gibi vilayet genelinde meydana gelen idari değişiklikler ile Diyarbakır vilayetinde Kürt ve Arap kökenli aşiretler hakkında bilgileri İstihbarat Dairesi ile Dışişleri Bakanlığı'na göndermiştir. 1902 yılı sonuna kadar Diyarbakır ve çevresinde askeri rotalar ile aşiretler ile ilgili bilgileri toplamaya devam etmiştir (Şaşmaz, 2013, s. 285, 353.)

⁵⁴ DH.ŞFR. 294/110.

⁵⁵ FO 195/2125: 307.

Freeman, 1903 yılının ilk aylarında bölgeye gelen komitecilerin faaliyetleriyle ilgili bilgi toplamaya büyük çaba sarf ettiğini söylemektedir. Ancak gerçek bilgiye nereden ulaşabileceğini bilemediğini ifade ederek komiteciler hakkına bilgi vermekten kaçınmıştır. Freeman, söz konusu Kürtlerin baskın ve yağmaları olduğunda her duyduğunu rapor ederek kendi ifadesiyle de çarşı dedikodularından ibaret olan kulaktan dolma bilgileri büyükelçiliğe göndermeye devam etmiştir.

Muş Mutasarrıfı yaklaşık iki ay önce Sason'da Ermeni komitecilerin olduğunu Freeman'a söylemiştir. Freeman 10 Ocak'ta 32'den fazla Ermeni komitecinin Çılhor'a geldiğini, komitecilerden bazılarının Van'a, bazılarının da Bitlis'e geldiğini öğrenmiştir. Ermeni komiteciler Hakkârî'de Neri şeyhiyle anlaştığı için sınırı kolaylıkla geçmişlerdir. 18 Ocak'ta Bitlis'e askeri birlik gönderilmiş ancak kar yağdığı için komitecilerden kimseyi yakalayamamışlardır. Komiteciler Rusya'dan Muş Ovası'ndaki köylere çok sayıda tüfek getirmişlerdir. Bu sırada Bitlis Valisi Hüsnü Bey istifasını istemiştir. Kendisi her ne kadar bölgede barışı sağlamadan oradan ayrılmaktan endişeli olsa da sağlık sorunları sebebiyle istifa etmek zorunda kalmıştır ve bir süre İstanbul'da kalarak dinlenme niyetindedir. Freeman raporunda, Vali'nin istifasının kabul edilmesi durumunda yerine güçlü ve dürüst bir kişinin gelmesi için girişimlerde bulunacağını ifade etmiştir.⁵⁶

Freeman, şubat ayında Bitlis Komutanı Said Paşa ile görüşmüştür. Paşa'dan Malazgird 27. Hamidiye alayının komutanları Rıza Ağa ile Süleyman Ağa'nın, Zeki Paşa'nın vermiş olduğu emir ile Erzincan'a gittiklerini öğrenmiştir. Rıza Ağa muhafızlar eşliğinde Erzincan'a gitmiştir. Freeman, bu bilgileri Bitlis Komutanı Said Paşa'dan almış ancak Zeki Paşa'nın neden iki ağayı Erzincan'a çağırdığını öğrenememiştir.⁵⁷

Freeman 1903 yılının başlarında sağlık sorunlarının olduğunu, apandisit ameliyatı olmak için İngiltere'ye gitmek istediğini bu yüzden nisan ayı gibi izne ayrılmak istediğini Büyükelçi Whitehead'a bildirmiştir. Freeman'ın izne ayrılacağı sırada Bitlis vilayetinde son zamanların en yıkıcı depremi meydana gelmiştir. Freeman ve Amerika misyonerlerinden Doktor Underwood da, hem bilgi almak hem de deprem bölgesine yardım etmek istediklerini iletmek için Vali ile görüşmüşlerdir. Depremzedelere yardım etmek için Vali'den izin alan Underwood, 3 Mayıs'ta deprem bölgesine gitmek için hazırlıklara başlamıştır. Freeman ise sağlığı el vermediği için deprem bölgesine gidememiştir. Her ne kadar kendisi deprem bölgesine gidememiş olsa da kavasını Misyoner Underwood ile deprem bölgesine göndermiştir. Deprem bölgesine giden

---

⁵⁶ FO 195/2147: 26-28.

⁵⁷ FO 195/2147: 55B- 63.

Misyoner Underwood, depremde hayatını kaybedenler hakkında ayrıntılı raporlar hazırlamıştır. Bu raporların birer kopyası Freeman'a iletilmiş Freeman da bu raporları üst yazı ile büyükelçiliğe göndermiştir.⁵⁸

Sağlık sorunlarından dolayı izne ayrılmak zorunda kalan Frederik G. Freeman'dan sonra Bitlis Yardımcı Konsolosluğuna 20 Nisan 1903'te W. J. Heathcote atanmıştır.⁵⁹

Sonuç

Konsolos Frederick G. Freeman'ın görevine başlamasından kısa bir süre sonra Ermeni komiteciler, Antranik liderliğinde Arak Manastırı'nı işgal etmişlerdi. Bundan dolayı Freeman, Muş'ta bulunan Ermeni komitecilerin durumlarını ve onlara karşı yürütülen askeri faaliyetler ile ilgili bilgi toplamak amacıyla sıklıkla Muş'a gidip gelmiştir. Burada yaşanan çatışmalar hakkında misyonerler ve Ermeniler tarafından kendisine aktarılan bilgileri ve kendi gözlemlerini rapor etmiştir.

Freeman, Hasenanlı ve Haydaranlı aşiretleri arasında yaşanan problemler, askeri ve idari yönetimdeki atamalar, Armenak'ın Muş'a gelişi ve Antranik'ten liderliği alması, bölgede yaşanan Kürt olayları ile devam eden davalar hakkında raporlar kaleme almıştır. Freeman Ekim 1902 tarihide Mutki, Muş ve Malazgirt bölgelerine yaptığı gezi sırasında Ermeni köylerini ziyaret ederek yardıma ihtiyacı olanları tespit etmiş ve bazılarını da izinsiz olarak yardım etmiştir.

İngiliz konsolosluk raporları, Bitlis vilayeti hakkında önemli bilgileri ihtiva etmekle birlikte dikkatle incelenmesi gereken belgelerdir. Nitekim konsoloslar her olay ve gelişmeyi Ermeniler açısından bakarak değerlendirmişlerdir. Raporların çoğu incelendiğinde Ermeniler aleyhinde olumsuz tek bir kelime bulunmazken Müslümanlar ve yöneticiler hakkında aşağılayıcı sözler kullanmaktan hiç çekinmedikleri görülmektedir. Dolayısıyla raporlarda verilen bilgiler yanlı bir tutumun eseridir ve sadece Ermenilerin görüşlerini yansıtmaktadır. Bu nedenle konsolos raporları önemli bir kaynak olmakla birlikte bu raporlara dayanarak tarafsız bir tarih yazılamayacağı sonucuna varılmıştır.

Kaynakça

Osmanlı Arşiv Belgeleri (BOA)

Sadâret Mektubî Kalemi Mühimme Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM): 621/31

⁵⁸ FO 195/2147: 131-134; 152-157; 193- 197; 189-192; 193- 197.

⁵⁹ Y.PRK.ASK. 194/10.

Dahiliye Nezâreti Mektubî Kalemî (DH.MKT): 480/ 35.

Dahiliye Nezareti Tesrî-i Muâmelât ve Islahat Komisyonu Muamelat (DH.TMIK.M): 88/88, 106/16, 108/74-27, 75/40, 127/23.

Dahiliye Şifre Kalemî Belgeleri (DH.ŞFR): 263/49-73, 262/61, 267/79, 264/9-68, 263/88-100, 273/32, 374/79, 281/137.

Hariciye Nezareti Siyasî Kısmı Belgeleri (HR.SYS): 2793/43, 2793/48-50.

Yıldız Mütenevvi Maruzat (Y.MTV): 220/137, 220/189, 221/20.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK): 177/49.

Yıldız Perakende Evrakı Umumi (Y.PRK.UM): 56/93, 56/98.

Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye Nezareti Maruzatı (Y.PRK.ZB): 31/56.

Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı (Y.A.HUS): 419/11-15.

Dışişleri Arşivi

National Archives, Foreign Office (FO) 195/2125.

Freeman'dan O'Conor'a, No 10, 2 Eylül 1902, FO 195/2125. s. 198.

Freeman'dan O'Conor'a, No 10, 2 Eylül 1902, FO 195/2125. s. 198.

Freeman'dan O'Conor'a, No 5, 22 Mart 1902, FO 195/2125. s.78-80.

Freeman'dan O'Conor'a, No 6, Çok Gizli, 22 Mart 1902, FO 195/2125. s.82-85.

Freeman'dan O'Conor'a, Gizli, 29 Ocak 1902, FO 195/2125. s.55- 59.

Freeman'dan O'Conor'a, No 11, 9 Eylül 1902, FO 195/2125. s. 200-201.;

Freeman'dan O'Conor'a, No 7, 22 Mart 1902, FO 195/2125. s.141-144.

Freeman'dan O'Conor'a, tel, 26 Eylül 1902, FO 195/2125. s. 201.

Freeman'dan Barclay'a, 13 Ekim 1902 tarihli mektup, 27 Kasım 1902, FO 195/2125. s. 232- 238.

Freeman'dan O'Conor'a, tel, 16 Aralık 1902, FO 195/2125. s. 307.

Hocaoğlu, M., *Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezâlimi ve Ermeniler*, İstanbul 1976.

Kirakossian, A. J., *British Diplomacy and the Armenian Question, from the 1830s to 1914*, London 2003.

Kocabaşoğlu, U., *Majestelerinin Konsolosları İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)*, İletişim Yayınları, I. Baskı, İstanbul 2004.

Mayewski, *Rus General Mayewski'nin Doğu Anadolu Raporu- Van ve Bitlis Vilayetleri Askeri İstatistiki-*, çev. Mehmed Sadık, Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayın No: 4, Van 1997.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni İsyancıları (1896- 1909), C. III, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu: 98, Ankara 2009.

Selvi, H., "Hangi Antranik?" www.satemer.sakarya.edu.tr/pdf/Antranik.pdf, (25.09.2017).

Şaşmaz, M., *İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)*, AKDİTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2013.

Uras, E., *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, II. Baskı, İstanbul 1987.

Ekler

Ek 1: Yardımcı Konsolos J.G. Freeman'ın 22 Mart 1902 tarihli raporu

